

Emancipacijom žene do emancipacije čovjeka: nekoliko bilješki o marksizmu i feminizmu Blaženke Despot

NIKA ŠINTIĆ

Zagreb

nikasintic1@gmail.com

UDK 1Despot, B.

141:82:130.32

316.66-055.2(497.1)

Pregledni rad

Primljeno: 10. 9. 2023.

Prihvaćeno: 16. 10. 2023.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.49.2\(98\).4](https://doi.org/10.52685/pihfb.49.2(98).4)

Sažetak

Članak istražuje presjek marksizma i feminizma u filozofiji Blaženke Despot (1930 – 2001). Prvi dio posvećen je kratkoj šetnji kroz misaonu povijest Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, s naglaskom na zagrebačkoj filozofiji prakse i njezinom nadilaženju teorije odraza. Potom se prelazi na razmatranje feminizma kao pokreta koji se na dotičnom prostoru pozicionira drukčije spram države negoli je to slučaj s njegovim zapadnim pandanom. Iz tog razloga žensko pitanje, čak i kada se okreće nekim drugim teorijskim strujama, uvijek predstavlja svojevrсно »disidentsko savezništvo« s vlastima. Ipak, marksizam i feminizam imaju različita polazišta: dok se marksizam koncentrira na klasnu problematiku, smatrajući da njome može obuhvatiti totalitet društvenih nejednakosti, feminizam je usredotočen na pitanje spola. Međutim, ova dva naizgled nepomiriva kolosjeka emancipacije ponovno se susreću u marksističkom feminizmu Blaženke Despot. Posljednji dio rada slijedom toga ispituje sjecište klasnog i ženskog pitanja, koje Despot korijeni u Hegelovoj filozofiji slobode.

Ključne riječi: marksizam, feminizam, opće, pojedinačno, rad, teorija odraza, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Blaženka Despot

Uvod

U tekstu »Povijest i priroda žene« filozofkinja Blaženka Despot (1930 – 2001) piše:

»Razumijevanje socijalističkog samoupravljanja kao povijesne mogućnosti »novog društvenog stanja« radikalno suprotstavljenog, kako kapitalizmu, tako i etatizmu, morat će »žensko pitanje« imati u svojoj osnovi.«¹

Ova misao anticipira, a u neku ruku i objedinjuje, tri aspekta iz kojih će se u predstojećem istraživanju nastojati prikazati marksistički feminizam dotične autorice: prvi se odnosi na njezino pozicioniranje ženske emancipacije u samo središte radikalne društvene preobrazbe; drugim se određuje socio-ekonomski, ali i filozofsko-antropološki nacrt prema kojemu Despot smatra da bi se ta preobrazba trebala odvijati (a to je socijalističko samoupravljanje), dok je treći, koji upućuje na idejno ozračje iz kojih nastaje sama mogućnost zauzimanja ovakvog otvorenog antietatističkog stava, u navedenom citatu tek *implicite* zastupljen.

Međutim, predviđeni poduhvat započet će ponešto obrnutim redoslijedom. Prije svega, u kratkim će se crtama opisati upravo intelektualni kontekst u kojemu Despot stasa. Poseban će naglasak pritom biti stavljen na filozofiju prakse, čiji su pripadnici umnogome bili zaslužni za oslobađanje filozofije od dogmatizma koji je gospodario akademskim miljeom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u godinama nakon Drugog svjetskog rata. Premda je i u formalnom i u konceptualnom smislu Despot djelovala izvan kruga praksisovaca, ipak je s njima dijelila, i provodila u djelo, nazor o važnosti nesmiljene kritike socijalističke stvarnosti, napose kroz reinterpretaciju njezinih teorijskih temelja.² Međutim, kroz pomno iščitavanje marksističkog kanona, posebice Hegela i njegove filozofije slobode, Despot u dijalektičkom protoku objektivnog duha koji započinje privatnim vlasništvom locira nešto novo – korijen rodne opresije. Premreživanje klasnog i ženskog pitanja navodi je na put feminizma, i dodatno udaljava od praksisovaca. Razlog je tome dvojak: s jedne strane, feminizam se u Jugoslaviji, usprkos povezanosti s marksizmom koji je u svojoj srži filozofski nauk,³ isprva javlja kao borba za ženska prava bez potanko razrađene teorijske

¹ Blaženka Despot, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1987), p. 146.

² Gordana Bosanac, »Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji«, *Filozofska istraživanja* 28 (3/2008), p. 626.

³ Luka Boršić, Ivana Skuhala Karasman, »Women Philosophers in Communist Socialism: The Case of Croatian Women Philosophers in Years 1945 – 1989«, *European Journal of Analytic Philosophy* 19 (1/2023), p. 3.

podloge.⁴ Štoviše, zbog obuhvatnosti socijalističkog projekta svi su društveni antagonizmi smatrani zahvaćenima i rješivima unutar klasne problematike, a filozofija prakse ovdje nije bila nikakva iznimka.⁵

S druge strane, časopis *Praxis* je u trenutku ponovnog bujanja feminizma u Jugoslaviji već bio na svome zalasku, pa tako intelektualna historičarka Zsófia Lóránd u djelu *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji* piše:

»Premda je Jugoslavija bila jedna od istočnoeuropskih zemalja s jakim marksističko revizionističkim diskursom, a neki od profesora iz *Praxisa* podržavali su feministkinje, *Praxisovi* autori nisu osobito inspirirali feministkinje. Ne samo zbog toga što je *Praxis* bio na vrhuncu deset godina ranije, <...>, nego prije zbog toga što se vidokrug tih žena otvarao prema nečemu novome <...>.«⁶

Zbog svega navedenoga drugi dio članka će kroz zasebno poglavlje dati prikaz feminističke panorame u Jugoslaviji, kako bi se bolje shvatila oba registra iz kojih filozofkinja nastupa. Tek će tada biti moguće preći na razmatranje njezine specifične sinteze marksizma i feminizma ukotvljene u Hegelovoj arhitektonici objektivnog duha.

S time na umu, namjera ovoga članka nije toliko dati novi i jedinstven uvid u Despotinu filozofiju, ili je pak čitati isključivo iz vizure povijesno-političkih prilika u kojima se razvijala, koliko determinirati njezine ključne točke i smjestiti ih u širi kontekst kako bi se doprinijelo njihovu razumijevanju, a možda i otvaranju mjesta za daljnje proučavanje.

Evolucija jugoslavenskog marksizma

Marksistička misao bila je ideološki oslonac Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od početka njezina postojanja.⁷ Doduše, onih prvih, poslijeratnih godina ona nije podrazumijevala toliko mišljenje koliko šablonsko

⁴ Ibid., p. 8.

⁵ Đurđica Degač, »Praxis i rodna tematika: raskol između akademskog polja i prakse«, *Aspekti praxisa: Refleksije uz 50. obljetnicu* https://www.researchgate.net/publication/359078969_Praxis_i_rodna_tematika_raskol_između_akademskog_polja_i_prakse, 2015, p. 120, (pristupljeno 3. 9. 2023).

⁶ Zsófia Lóránd, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji* (Zagreb: Fraktura, 2020), p. 73.

⁷ Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije osnovana je u ožujku 1945. godine pod Titovim predsjedništvom, a 29. studenoga 1945. godine službeno je proglašena Federativna Narodna Republika Jugoslavija, 1963. godine preimenovana je u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Vidi: Gordana Bosanac, *Ime utopije. Jugoslavensko samoupravljanje kao izigrani projekt emancipacije (filozofsko-politički ogled)* (Opatija: ShuraPublikacije, 2015), pp. 92–93, bilješka 36.

usvajanje dijamata⁸ u njegovoj birokratsko-etatičkoj varijanti, no, shodno procesualnosti sama pokreta, i ta doktrina s vremenom stvara vlastite kritičare. Staljinistički marksizam 1950-ih godina ustupa mjesto stvaralačkom, da bi najzad prerastao u nedogmatski diskurs koji dovodi do filozofije prakse. Vođeni neopozitivističkim revizionizmom mislioca poput Richtmanna i Podhovskog, rodonačelnici ovoga novoga pokreta odbacuju teoriju odraza po kojoj je ono idealno tek izraz onoga objektivnoga te uspostavljaju kategoriju čovjeka kao istinski stvaralačkog bića – bića prakse.

Još za vrijeme prijateljavanja s SSSR-om⁹ na zagrebačkom je sveučilištu stasao novi naraštaj filozofa podozriv prema obamrlosti službene interpretacije marksizma, a pripadali su mu Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Vanja Sutlić, Predrag Vranicki te, barem dijelom, sociolozi Rudi Supek i Ivan Kuvačić.¹⁰ Međutim, točka prevrata, koja ih je gurnula u smjeru stvaralačkog marksizma, nastupa tek 1953. godine, kada je objavljen prijevod *Ranih radova* Marxa i Engelsa.

Bio je to dugo priželjkivan vjetar u leđa refilozofizaciji Marxa i najzad samoga socijalističkog kretanja. Nadopunivši svoj pojmovni instrumentarij konceptima kao što su otuđenje i praksa, mladi jugoslavenski, napose zagrebački,¹¹

⁸ Dijamat je skraćeni naziv za dijalektički materijalizam, monističku koncepciju po kojoj se sva očitovanja zbilje mogu svesti na jedinstvenu materijalnu osnovu, podvrgnutu imanentnim zakonima dijalektike. Razvio ga je prvenstveno Friedrich Engels. Vidi: Lino Veljak, »Materijalizam, dijalektički i historijski (kratice dijamat i histomat)«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013), pp. 734–735.

⁹ U napuštanju staljinističkog marksizma ključnu ulogu odigrao je raskol između Tita i Staljina, uzrokovan sovjetskim pokušajem »marionetizacije« jugoslavenske industrije i unutarnje politike. Godine 1948. Jugoslavija je izbačena iz Informbiroa i Tito izriče svoje čuveno »Ne« Staljinu. Promicanje njihova idilična bratstva tada ustupa mjesto nagloj desovjetizaciji, pa diskursom jugoslavenske inteligencije počinju prevladavati kritičke ocjene staljinističkog dogmatizma. Vidi: Ivana Peruško, »Čudovišni SSSR i mitska zemlja Jugoslavija«, *Filološke studije* 13 (1/2015), p. 16.

¹⁰ Mislav Kukoč, »Temelji hrvatske filozofije prakse«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20/1–2 39–40 (1994), p. 408.

¹¹ U djelu *Zagrebačka filozofija prakse: na putu k povijesnom mišljenju novog* Veselin Golubović povlači jasnu razliku između beogradskog i zagrebačkog kruga filozofa: »Za razliku od beogradske varijante koja u to vrijeme ne uviđa principijelnu razliku između filozofije i znanosti te filozofiju shvaća kao svojevrsnu, samostalnu i disciplinirano artikuliranu znanost, u zagrebačkoj varijanti filozofija prakse <...> je shvaćena kao samostalna i samosvojna stvaralačka djelatnost, svojevrsna duhovna djelatnost, bitno različita od svih drugih duhovnih djelatnosti i napose od znanosti i umjetnosti koje su joj po mnogočemu bliske.« Veselin Golubović, *Zagrebačka filozofija prakse: na putu k povijesnom mišljenju novog* (Zagreb: Plejada, 2018), p. 46.

Andrej Šimić nadovezuje se na sljedeći način:

»Čini se kako je razlika beogradskog i zagrebačkog pristupa slična, ako ne ista onoj koja razlikuje analitičku od kontinentalne filozofije. Predstavnici beogradskog kruga u skladu sa svojom

mislioci kreću u dekonstrukciju okoštalih birokratsko-klasnih dogmi što su umnogome okamenile akademsku zajednicu.

Vodeći se humanističkim nagnućima ranoga Marxa, oblikuju jedan onto-antropologijski pristup u čije je središte postavljena upravo ideja prakse.¹² Koliko je ta ideja bila odredbena za hrvatske nedogmatske marksiste pokazuje činjenica da je glasovit časopis oko kojega se od 1964. godine okupljaju nosio naziv *Praxis*. Časopis je izlazio do 1974. godine i zajedno s Korčulanskom ljetnom školom bio ključan u oblikovanju stvaralačkog marksizma koji je praksisovcima priskrbio znatnu prepoznatljivost u međunarodnim intelektualnim krugovima.¹³

Praksa kao vodilja nastaje iz potrebe za prevladavanjem teorije odraza što je u prosovjetsko doba gospodarila akademskom zajednicom. Iako je svaki materijalizam obilježen ontološkim monizmom, dakle stavom o supstancijalnoj jedinstvenosti stvarnosti, teorija odraza na gnoseološkoj razini obnavlja jaz između subjekta i objekta, svodeći kapacitet onoga prvoga na kontemplaciju o ovome drugome.¹⁴ Njezini su temelji položeni još u Engelsovoj mehanicističkoj epistemologiji, no, nakon brojnih preinaka, do jugoslavenske inteligencije dopire kroz djelo Todora Pavlova.¹⁵ Ako je suditi po njezinim kritičarima, najveći je nedostatak teorije odraza protezanje onoga što predstavlja tek jedan moment spoznajnog procesa na cjelinu čovjekova odnosa sa svijetom; ovakva slika umnosti kao pasivnog zrcala materije ne trpi mogućnost ikakve revolucionarne intervencije u zbilju, pa stoga čini i prikladan parnjak totalitarnoj vlasti.¹⁶ U filozofiji prakse čovjek pak postaje aktivan dionik i tvorac svoga svijeta, i sebe

‘analitičkom orijentacijom’ i pretežnim interesom za ‘angloameričku filozofiju (gnoseološku, logičku i metodološku problematiku)’ praksu nastoje odrediti onkraj Marxove humanističke teorije, dok zagrebačka škola sa svojom ‘antropološko-ontološkom’ orijentacijom, te svojom ukorijenjenošću u ‘njemačkoj filozofskoj tradiciji’ i interesom za suvremenu filozofiju ‘njemačkog duhovnog kruga’ smjera razviti upravo ‘ontološko-antropološko’ shvaćanje prakse kao načina čovjekova bitka na koji se može historijski ukazati u samootudenom i izvornom obliku.« Andrej Šimić, »Veselin Golubović, *Zagrebačka filozofija prakse: na putu k povijesnom mišljenju novog*, Zagreb: Plejada, 2018., 280. str.«, *Tragovi* 4 (1/2021), p. 221.

¹² Ibid., p. 220.

¹³ Robert Đidara, *Filozofija prakse: nastanak, utjecaj, posljedice*, doktorski rad (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, 2018), p. 29.

¹⁴ Branko Burzić, »Lino Veljak, *Marksizam i teorija odraza*«, *Revija za sociologiju* 9 (3–4/1979), p. 131.

¹⁵ Biljana Kašić, »Lino Veljak, *Marksizam i teorija odraza, Filozofski temelji teorije odraza*, Naprijed, Zagreb 1980«, *Časopis za suvremenu povijest* 13 (3/1981), p. 204.

¹⁶ Predrag Vranicki, *Dijalektički i historijski materijalizam (dio III)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1962), Aleksandar Ćurčin (prir.) za *noviplamen.net*, 11. 8. 2019.

<https://www.noviplamen.net/glavna/dijalekticki-i-historijski-materijalizam-deo-iii-problem-subjekt-objekt-relacije-filozofske-konsekvencije-materija-i-kretanje-prostor-i-vrijeme/> (pristupljeno 15. 5. 2023).

u njemu, upravo putem rada. Refleksivan i materijalan vid zbiljnosti susreću se tako u djelatnosti, a ona sama nije ništa drugo doli čin samoproizvodnje. Riječju, ne samo da stvarnost oblikuje svijest, već i svijest oblikuje stvarnost.

Jedinstvo materijalne danosti, ključno u svakoj vrsti materijalizma, i dalje se smatra osnovom svijeta, no čovjekova svijest više nije zarobljena u njezinu reprodukciju, već ulazi u djelatni, neodražavalački odnos sa zatečenim okolnostima.

Praksisovci posežu za izvornim marksističkim djelima kako bi pokazali da djelatnost uma nije i ne može biti iscrpljena reprodukcijom materije. Poimanjem zbilje kao procesualnosti, kao promjene naprosto koja se čovjeku nadaje kroz beskrajno mnoštvo pojedinih modifikacija, oni u neku ruku vraćaju kritički dignitet jugoslavenskom marksizmu i uobličuju ga kao temeljno metodološko i svjetonazorsko polazište za promišljanje čovjeka i društva.¹⁷

Iako se praksisovci, napose u početnim fazama, fokusiraju na ranoga Marxa, shvaćanje čovjeka kao djelatnog procesa, a totaliteta njegova svijeta kao cjelovitog, svrhovitog organizma čiji dijelovi ne stoje tek u beživotnoj mehaničkoj interakciji već su stalno u recipročnom odnosu i, dapače, uzajamnoj reprodukciji, izrijeckom je razrađeno u apsolutnoj filozofiji Georga Wilhelma Friedricha Hegela.¹⁸ Upravo će u njoj Blaženka Despot uočiti prozor za filozofsko uobličavanje pitanja koje je *Praxis* – krugu promaknulo, a koje se, prema Despot, nadaje kao prvi uvjet ljudske emancipacije – a to je žensko pitanje.

Feminizam u Jugoslaviji

Žensko je pitanje u Jugoslaviji većinom smatrano epifenomenom klasne nejednakosti, zbog čega je bilo podvedeno pod perjanicu klasne borbe. S druge strane, autorice poput Nadežde Čačinović i Blaženke Despot rastumačit će da žene ostaju ispod razine radničke klase kojoj se pribrajaju te stoga služe kao dragocjeno zrcalo projektu općeljudske emancipacije. Nije, kažu, općeljudska emancipacija preduvjet ženske emancipacije, nego upravo obratno. Ipak, službeni marksistički program, kao i njegovi »lojalni kritičari« iz praksisovskog kruga¹⁹ te, na koncu, i same antifašistkinje u službi države, rodnu problematiku uporno supsumiraju pod klasnu.

¹⁷ Bosanac, »Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji«, p. 632.

¹⁸ Ankica Čakardić, »Victims of the Dialectical March: Hegel, Ontology of Gender and Social Reproduction«, izlaganje na međunarodnoj konferenciji *Hegel, Woman and Feminism* (9. 12. 2022). Sveučilište u Ljubljani, Akademija za kazalište, radio, film i televiziju, <https://www.youtube.com/watch?v=RZLTDzjIfx4&t=3029s> (pristupljeno 6. 9. 2023).

¹⁹ Mislav Žitko, »Praxis nakon 68'. Marksistička filozofija i proturječja jugoslavenskog socijalizma«, *Kriza i kritike racionalnosti. Nasljeđe 68'* (2019), p. 343.

Nadalje, tematsko i konceptualno opredjeljenje filozofije prakse bilo je zadano njezinom težnjom za univerzalizmom, pa je tako često ispuštala iz vida partikularna pitanja, među ostalim i uže proučavanje ekonomije koje bi pružilo uvid u važnost zakulisnog kućanskog rada i njegove rodne utemeljenosti.²⁰

S obzirom na to da je upravo u toj sferi Despot detektirala osovinu ženske potlačenosti, ne iznenađuje da svoje istraživačke ciljeve nije mogla provesti kroz dotičnu intelektualnu platformu. Doduše, treba li razlog zašto nikada nije postala izričitom članicom *Praxis* – grupe (premda je redovito za njih objavljivala članke i recenzije) tražiti u njihovoj općenitoj marginalizaciji filozofkinja²¹ (zamjetnoj u skromnom bazenu ženskih suradnica u časopisu i još skromnijem broju ženskih učesnica u Korčulanskoj ljetnoj školi)²² ili možda sam taj krug nije nudio adekvatne teorijske i analitičke alate za ozbiljnije tematiziranje rodne opresije, nadilazi opseg i intenciju ovoga rada. Ono što je izvjesno jest da su feministice iz akademskih sredina počele tražiti nadahnuće izvan idejnog horizonta Jugoslavije, i pronalaziti ga u misaonim strujama poput poststrukturalističkog i uopće drugovalnog feminizma. Nerijetko su se, objašnjavaju autorica Zsófia Lóránd u djelu *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, pozivale i na druge marksističke škole:

»Novi jugoslavenski feminizam bio je upravljen na proklamiranu, no po njima neostvarenu ravnopravnost žena u Jugoslaviji. Argumentirale su s feminističke osnove, nadahnute i prožete kritičkim marksizmom, poststrukturalističkim francuskim feminizmom, novim teorijama u psihologiji, antropologiji i sociologiji, no govoreći također i o jugoslavenskoj partizanskoj tradiciji kao emancipatorskoj ideologiji za žene.«²³

Također:

»Nove feministkinje češće su diskutirale i citirale druge kritičke marksističke intelektualne škole. Pored Frankfurtske škole bila je to Lukácseva Budimpeštanska škola, osobito rad Márije Markus i Ágnes Heller <...>. «²⁴

²⁰ Degač, »Praxis i rodna tematika: raskol između akademskog polja i prakse«, p. 121.

²¹ Odsustvo filozofkinja među praksisovcima također je bilo odraz višestoljetnog ograničavanja obrazovnih mogućnosti za žene, koje se počelo redigirati tek u kasnom 19. stoljeću. Tako Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman ističu da se na hrvatsko sveučilište žene mogu upisivati tek od 1901. godine, a između dva svjetska rata njih svega četiri brani doktorat iz filozofije. Navode i podatke da je između 1945. i 1989. godine na hrvatskim akademskim ustanovama bilo aktivno 54 filozofa (s doktoratom iz područja filozofije), od čega su tek 26% sačinjavale žene. Vidi: Boršić, Skuhala Karasman, »Women Philosophers in Communist Socialism: The Case of Croatian Women Philosophers in Years 1945 – 1989«, p. 20.

²² Ibid., p. 26.

²³ Lóránd, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, p. 14.

²⁴ Ibid., p. 73.

Feminističke autorice svejedno nisu potpuno okrenule leđa marksizmu. Kao što je ranije obrazloženo, upravo su marksisti nedogmatske orijentacije izvojevali razmjernu slobodu akademske misli i tako opravdali metodološki primat historijskog materijalizma u kritičkom sagledavanju zbilje. Povrh toga, piše Lóránd, neki su praksisovci feministicama pružali i izravnu podršku:

»Gledajući unatrag, i Biljana Kašić²⁵ i Vesna Kesić²⁶ naglasile su podršku koju su dobivale od profesora iz *Praxisa* kao što su Ivan Kuvačić, Gajo Petrović i Rudi Supek. Profesori su imali svoju istraživačku grupu Čovjek i sistem, koja je također održavala serije razgovora, u kojoj je održana i sesija o feminizmu. Njihova podrška također je omogućila formaliziranje sekcije Žena i društvo u okviru Sociološkog društva. <...> Odnos s profesorima iz *Praxisa* bio je za žene u Zagrebu vrlo poticajan.«²⁷

Djelovanje u okvirima marksizma bilo je zajamčeno i njegovom ulogom kao temeljnog ideološkog rekvizitarija države. Ali toj istoj državi, čak i u svjetlu propusta u provođenju rodne ravnopravnosti, nisu se mogle osporiti zasluge u zalaganju za jednakost spolova na pravnom, institucionalnom i administrativnom nivou.²⁸ Iz tog razloga kritički odnos feministica prema jugoslavenskim vlastima nikada nije bio rušilački konotiran; i sama je država zagovarala rodnu ravnopravnost i priznavala teret kućanskog rada, no zapreku u rješavanju ovih pitanja nije vidjela u pravu ili politici (usuprot legalističkoj intoniranosti liberalnih feministkinja sa Zapada), već u ekonomskoj zaostalosti te religijskim i običajnim predrasudama.²⁹ Iz toga izlazi da je problem kućanskog rada bio problem čitave privatne sfere, a moglo bi se kazati i da se upravo po njoj imao mjeriti uspjeh pothvata čovjekova oslobođenja.

Po načinu oslovljavanja ovih tema filozofkinja Adriana Zaharijević izdvaja tri prominentna feministička pravca u Jugoslaviji: 1) emancipatorski, 2) liberacionistički i 3) socijalistički odnosno neofeministički.³⁰ Pobornice emancipatorskog pristupa držale su da se naslijeđene rodne podjele mogu iskorijeniti tek institucionalnim putem, te tako ustraju u stavu da prave ženske emancipacije nema i ne može biti bez socijalizma. Za njih je jugoslavenski samoupravljajući

²⁵ Biljana Kašić je sociologinja, feministička teoretičarka i profesorica koja je pripadala zagrebačkoj grani sekcije Žena i društvo. Ibid., p. 13.

²⁶ Vesna Kesić (1948 – 2020) bila je novinarka i aktivistica koja je pisala o ženskom pitanju u jugoslavenskim časopisima *Start*, *Danas*, *Mladina* i *Nin*. Ibid., p. 17.

²⁷ Ibid., pp. 50–51.

²⁸ Boršić, Skuhala Karasman, »Women Philosophers in Communist Socialism: The Case of Croatian Women Philosophers in Years 1945–1989«, p.1.

²⁹ Adriana Zaharijević, »The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in 'The East'«, *Montenegrin Journal for Social Sciences* 1–2 (2017), p. 139.

³⁰ Ibid., p. 143.

model bio značajan ne zato što je savršen, već zato što je usavršiv i prijemčiv za promjene koje feminizam sa svojim izolacionističkim tendencijama nikada ne može donijeti.

Što se tiče liberacionističkog feminizma, on se fokusirao na razliku između formalnih odredbi i prakse. Socijalizam, tvrdilo se, nije uspio riješiti žensko pitanje jer nije preobrazio »kulturu ljudskih odnosa što generiraju nejednakost, a prethode i socijalizmu i kapitalizmu«. Zbog naglaska na oslobođenju svijesti liberacionistice su bile otvorenije za različite oblike feminizma, s kojima su i lakše dolazile u doticaj uslijed otvorenosti državnih granica, širokih mogućnosti putovanja i studentskih razmjena te rastuće dostupnosti informacija počevši od 1960ih godina.³¹

Svojevrsni most između ovih dvaju pristupa tvorio je tzv. neofeminizam, najpronijeljivije izražen u filozofiji Blaženke Despot. Njegova je premisa sljedeća: žensko i klasno pitanje međusobno su odvojivi – jer ovo prvo i vremenski i strukturno nadilazi ovo drugo, pa ih tako niti nije moguće riješiti u istom potezu – ali i međuovisni. Nejednakost spolova u neku je ruku propulzivan pogon svih ostalih društvenih antagonizama, tako da je revolucioniranje položaja žene ujedno i revolucioniranje društva u cjelini. Samoupravljanje je, kažu neofeministice, prodrlo u sve socijalne sfere osim obiteljske; obitelj je čvorište atavizma, nezrele svijesti i kruga biološke reprodukcije – »tamni temelj« građanskog društva i države.

Blaženka Despot i marksistički feminizam

Kada su u lipnju 1968. godine studenti diljem Jugoslavije ustali protiv »partijske birokracije« i »crvene buržoazije«,³² bilo je to zato da traže više, a ne manje socijalizma. Točnije, tražili su promjenu u kvaliteti, prije negoli kvantiteti. Promjena je naposljetku i došla, premda ne nužno u priželjkivanom obličju: zabrinut za vlastiti položaj, državni vrh upinje se očuvati svoj autoritet na institucionalnoj i proizvodnoj razini, zadovoljavajući se kozmetičkim reformizmom kako bi umirio disidente. Svoje – uistinu, klasne – interese izlaže u formi općih društvenih potreba, makar i dalje zadržava ovlasti nad ukupnom proizvodnjom, raspodjelom društvenog viška, monetarnom i fiskalnom politikom te međunarodnom trgovinom.³³ Preko desetljeća kasnije Blaženka Despot

³¹ Ibid., p. 139.

³² Rayna Breuer, »Socijalizam drugačijeg kova«, *Deutsche Welle* (3. 6. 2018) <https://www.dw.com/hr/1968-u-jugoslaviji-socijalizam-drugačijeg-kova/a-44052010> (pristupljeno 6. 6. 2023).

³³ Lorena Drakula, »Konzervativizam jugoslavenskog realsocijalizma: preraspodjela političkih uloga nakon 1968«, *Kriza i kritike racionalnosti. Nasljeđe 68'* (2019), p. 97.

upozorava kako država za marksizam nije »objektivitet slobode, već klasna i historijska institucija.«³⁴

»Staljinolika« općenitost svo je to vrijeme tvrdoglavo navigirala svoj opstanak, pa se tako i ideal socijalističkog samoupravljanja počeo sve jasnije razlikovati od socijalističke stvarnosti – realsocijalizma.

Blaženka Despot priključuje se ovoj borbi protiv autoritarizma u trenutku kada je ona već dobrano proključala. Poput svojih suvremenika i kolega okupljenih oko časopisa *Praxis*, Despot obrazuje svoju kritičku oštricu ponovnim čitanjem izvornih djela marksizma, međutim, svoju autentičnu misao i viziju socijalizma gradi ni više ni manje nego iz njihovih previda.³⁵

Za ishodišnu točku uzima Hegelovu filozofiju slobode i povijesti. Njezina je pretpostavka, piše Despot u tekstu »Što žene imenuju muškim mišljenjem?«, da su sva zbivanja u povijesti umna.³⁶ Povijest, shvaćena kao razvoj svijesti duha o pojmu slobode, za Hegela je način izlaganja i ozbiljenja duha, proces kojim se duh vraća sam sebi.³⁷ Svojom apsolutnom filozofijom Hegel nastoji prevladati metafiziku i njezino suprotstavljanje zbiljnosti i idealiteta, duha i svijeta, čime, tvrdi Despot, omogućuje postavljanje ženskoga pitanja iz filozofskog očišta. Prije njega žene kao spol bile su potpuno diskvalificirane od ikakvog kritičkog sagledavanja vlastita položaja unutar filozofije, a metafizičari ženu uopće nisu mogli zahvatiti svojim diskursom, »jer je u metafizičkom mišljenju razlika između muškarca i žene ukinuta u pojmu »čovjek« koji je racionalno biće i prema tome postoji samo jedna filozofija i samo jedno mišljenje.«³⁸

Moglo bi se reći da se u Hegela metafizika prevladava vezivanjem supstancije, duha i svijesti kroz poimanje slobode: supstancija duha njegova je sloboda, a ona mu se razotkriva povijesnim posredovanjem; sloboda zato nije nešto što se nalazi u prirodnom stanju, suštinski suprotstavljenom svjetskoj povijesti, već u procesu dijalektičkog samoosvještavanja duha.³⁹ A on se pak, govori Hegel, odvija ni više ni manje nego u oblasti prava:

» Tlo je prava uopće ono duhovno, a njegovo поближе mjesto i ishodište volja, koja je slobodna, tako da sloboda čini njegovu supstanciju i određenje, a pravni je sistem carstvo ozbiljene slobode, svijet duha proizveden iz njega samoga kao druga priroda. «⁴⁰

³⁴ Despot, Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje, p. 146.

³⁵ Bosanac, »Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji«, p. 634.

³⁶ Despot, Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje, p. 9.

³⁷ Ibid.

³⁸ Despot, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, p. 8.

³⁹ Ibid., p.10.

⁴⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava* (Zagreb: Veselin Masleša – Svjetlost, 1989), p. 35.

Ipak, posebnost spekulativne metode ogleda se u nazoru da se ono nadriđeno uvijek zadržava i nalazi svoje mjesto u daljnjem probuju duha. Pretpostavka Hegelove filozofije povijesti je umnost svih povijesnih gibanja, a njezin drugobitak, otuđeni lik, antiteza dan je prirodom. Međutim, priroda je također i gradivni materijal čitave hegelijanske misaone zgrade, zidane strastima živih individua što djelujući po vlastitim interesima služe napredovanju u slobodi.⁴¹

Ono što, kaže Hegel, subjektivnu svijest spoenu s tijelom uopće otpravlja na put umnosti je združivanje s drugom jedinkom u »pravnoj običajnoj ljubavi« – braku.⁴²

Njegovo objektivno ishodište je slobodan pristanak stranki na napuštanje individualne ličnosti u korist općega dobra svih njezinih sadašnjih i budućih članova – obitelji. Obitelj je polazišni stupanj trijade običajnosti, kojom se individuuum uspinje do vlastita oslobođenja u državi kao potpunom objektivitetu duha. Oslobođenje se, dakako, odnosi na oslobođenje od samovolje strasti, od drugotnosti prirode, od kratkovidnosti subjektivne volje, odnosno napredovanja do onoga općega. Država potrebuje porodicu, jer se u njoj vrši ne samo socijalna, nego i biološka reprodukcija budućih državljana, i tako priroda kao stanje neslobode ostaje uglavljena u ovoj nesvjesnoj, intimnoj sferi.

»To znači da je svaki odnos prirodnog bića i prirodnog bića, konkretno spolova, neslobodan odnos, ukoliko nije u braku. Odnos među spolovima neslobodan je ako nije u braku, jer mu tek brak daje mogućnost da svoju prirodnost svede na jedan nužan, na jedan minimalan nivo. Ali ono još uvijek ostaje priroda što je taj tamni talog da bi slobodu imao u toj svojoj vječnosti.«⁴³

Već i sama činjenica da rađanje djece beziznimno zapada žene ukazuje na rodnu asimetriju u braku, no na njezinoj osnovi odvija se još nešto – cijepanje običajnosnog supstancijaliteta na duhovno i materijalno. Analizom ovoga protoka Despot upozorava na to da za muškarca brak podrazumijeva ukidanje spolnosti i uzlazni slijed do onog duhovnog i samosvjesnog, razvidan, među ostalim, u njegovu zastupanju obitelji kao pravne osobe. Žena pak u tom odnosu ne nadilazi svoj spol, nego uvijek ostaje ono nepovijesno i partikularno, puki raspoloživi materijal za izgradnju umnoga svijeta – i to je, ističe Despot, sukus ženskoga pitanja:

»Supstancija kao odnos člana porodice prema porodici određuje sada taj odnos tako, da iako su spolovi u svojoj neposrednoj spolnosti ukinuti kao prirodni nagon snižen na modalitet jednog momenta prirode i uzdignuti u samosvjesnu

⁴¹ Ibid., p. 11.

⁴² Ibid., p. 291.

⁴³ Despot, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, p. 31.

ljubav, prirodna određenost spolova ostaje umna po sebi i za sebe načinom posredovanja spram običajnosnog supstancijaliteta. Muž ima pretpostavke da u smislu moderniteta postane slobodna osoba sa zasebnošću beskonačne volje, njegov spol mu omogućava da u borbi izvana i borbi sa sobom ima izvjesnost u osjećajnoj subjektivnoj običajnosti u porodici. Žena kao spol ima u tom pijetetu svoje mjesto, pa će Hegel u istom paragrafu dirljivo govoriti o pijetetu Sofoklove Antigone kao zakonu žene, kao zakonu osjećajnog supstancijaliteta, unutrašnjosti, koja još nije postigla svoje ozbiljenje. Običajnosno je ovdje Hegelu tragično, jer stvara suprotnost spram javnog zakona države, što je individualizirana u ženstvenosti i muževnosti. Tragičnost, opisana u Antigoni, individualizirana ženstvenost kao osjećajni subjektivni supstancijalitet, jest upravo nenadvladana prirodna spolnost položaja žene. Dapače, prirodna određenost obaju spolova iz običajnosnog supstancijaliteta dobiva pomoću svoje umnosti intelektualno i običajnosno značenje. Spol tako, usprkos nadvladavanju puke spolnosti, biva u porodici sudbina žene.«⁴⁴

Nešto kasnije u djelu *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* Despot će ustvrditi kako »<...> priroda žene« kao biološkog bića, kao majke, ostaje konstanta onemogućavanja njezine samoaktualizacije.«⁴⁵

U ovakvoj paradigmi priroda je uvijek pojmljena ahistorijski. Kako je i objašnjeno ranije, ukidanje ovog kontemplativnog viđenja, koje po Engelsovoj liniji dobiva svoj izraz kao teorija odraza, nastupilo je s filozofijom prakse. Povijest po praksisovcima ne stoji prirodi sučelice, da bi počela tek tamo gdje je priroda nadvladana, već označava akt kojim i priroda i čovjek tek nastaju i razvijaju se jedno *sa* drugim, i jedno *kroz* drugo. Štoviše, sama prirodnost čovjeka upravo je pretpostavka povijesti, i oni se prožimaju u radu – materijalnoj proizvodnji života. Način na koji se povijest i priroda međusobno odnose određen je načinom proizvodnje, a u njoj se pak sjedinjuju proizvodne snage i proizvodni odnosi. To je ono što čini bit tehnologije, ali također i ono po čemu je tehnologija klasno određena.

U etatiistički usmjerenom socijalizmu – realsocijalizmu – ova je činjenica previđena, pa je tehnologija uzeta kao neutralna znanost, koju se ima dovesti do punog potencijala preobrazbom odnosa pod kojima se razvija. Stoga se smjera na političku emancipaciju kroz ukidanje, točnije, podržavljenje privatnog vlasništva, no to završava u hipertrofiji birokratsko-političkog aparata i pukom preuzimanju »mašinerije konstruirane na načelu kompetitivne efikasnosti.«⁴⁶ Despot naglašava kako je preuzeta tehnologija rezultat kapitalističkog poimanja prirode, koje u potpunosti izostavlja proletarijat iz povijesnog kretanja.

⁴⁴ Ibid., p. 32.

⁴⁵ Ibid., p. 110.

⁴⁶ Ibid., p. 48.

Naravno, Hegel je svojom dijalektičko-spekulativnom metodom omogućio Marxu da iz njegova sistema deducira proletarijat, koji nije obuhvaćen nijednom filozofskom kategorijom, ali je ključan u tome da filozofiju ostvari, odnosno dovede je do razine prakse. Kao skupine koje i povijest i filozofija izostavljaju, žene i proleter i imaju mnogo toga zajedničkoga. Proleter i produciraju svijet kapitalizma, a žene reproduciraju svijet proletera i kapitalizma. Pa ipak, i jedni i drugi podvođe se pod radničku klasu, makar žene ostaju daleko ispod njezine razine. Neravnopravnost spolova u tradicionalnom se marksizmu uvažava, no ona se smatra oslovljenom već samim projektom radničke revolucije, koja bi svojim ostvarenjem izbrisala svu potlačenost prošlih društveno-ekonomskih modaliteta. Međutim, po Despot takva supsumpcija samo izlaže na vidjelo limitiranost marksizma, jer on mora proći kroz pretpostavke prošle i postojeće organizacije života, u kapitalizmu kristalizirane paradigmom »znanost-tehnika-rad« da bi ih mogao nadići.⁴⁷

Preuzimanje proizvodnih snaga kapitala ujedno je i preuzimanje ideje prirode proizvedene tim snagama – u tom smislu teorija odraza i nije toliko deplasirana – a ona niječe radnicima status subjekta, i time sprečava njihovu emancipaciju. Točnije, »nepovijesno gledanje na prirodu isključuje i sam proletarijat iz toga da bude povijesno biće, i to je radikalizirano na ženi.«⁴⁸

Dakle, razotudjenje radnika ostvaruje se kroz osvještavanje vlastite proizvodne snage, i posljedično dovođenje u pitanje znanosti i tehnologije kao oruđa kapitala. Nova, samoupravna kultura stvara se tako na novoj, samoupravnoj proizvodnji, a ona mora početi od proizvodnje samih ljudi – i ovdje se teorija i praksa istinski sjedinjuju. Prema tome, da bi se radnici uopće mogli emancipirati, treba im odrezati patrijarhalni perčin.

Općenitost, svojstvena autoritarnosti etatističkog socijalizma, stoga često zamagljuje stvari tamo gdje bi ih trebala razjasniti i razriješiti. Ekstremni oblik utapanja partikularnoga očigledan je u staljinističkom dogmatizmu, koji pojedinačna pitanja odgađa u ime prećih, općih problema, na vrijeme koje nikada neće doći. No, valja se prisjetiti da i u Hegelovom dijalektičkom hodu ono univerzalno predstavlja nešto zajedničko svima, ali i lišeno ikakve sadržajnosti. Njegovo je odredište uvijek ono individualno, u otvorenom marksizmu izraženo kao pluralizam samoupravnih interesa, koji nastaju iz konkretnih, svakodnevnih potreba.

»Pluralizam autentično samoupravnih interesa koji više nisu politički interesi, ali su ekonomski, konkretni, svakodnevni interesi radnih ljudi i građana u delegat-

⁴⁷ Ibid., p. 85.

⁴⁸ Ibid., p. 97.

skom sistemu, osnova je novog proizvođenja života: i materijalne proizvodnje i biološke reprodukcije. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja nastao iz konkretnog proizvođenja života je antiautoritarni i time upravo alternativni model etatističkom socijalizmu. Daljnje razvijanje marksističke teorije o društvu, kao i stvaralačka primjena te teorije za promišljanje 'Ženskog pitanja', tematizira upravo to 'opće'.

Odnos »ženskog pitanja« kao »posebnog« prema klasnom kao »općem« u redukcionizmu »posebnog« na »opće«, etatistički i autoritarno je ukinuto »posebno«. Sa stanovišta tako razumljenog »općeg«, posebnost »ženskog pitanja« kao spalnog, uvijek se denuncira kao buržoaski feminizam. U alternativnom modelu socijalističkog samoupravljanja spram autoritarnog, etatističkog socijalizma, spram »općeg«, nužno se promišlja redukcionizam »ženskog pitanja« kao »posebnog« na »opće« kao neadekvatni redukcionizam samopotvrđivanja same radničke klase.⁴⁹

Žensko pitanje, vidimo sada, svakako je zasebno pitanje, ali u tom zasebnom pitanju odražena je i sva univerzalnost klasne borbe – borbe za samostvarenog čovjeka. I zato se Blaženka Despot zalaže za marksistički feminizam.

Zaključak

Blaženka Despot pridružuje se feminističkoj sceni kao etablirana profesorica i intelektualka. Ženskom pitanju odlučuje pristupiti iz jedinstvenog metodologijskog kuta utemeljenog u filozofiji, a da bi se bolje shvatila njezina intencija, bitno je sagledati i misaoni kontekst u kojemu se ona razvija. Njezina specifična filozofizacija feminizma omogućena je filozofizacijom diskurzivnog prostora u Jugoslaviji posredstvom mislioca i profesora okupljenih oko časopisa *Praxis*. Filozofija prakse promišljena je kao metafilozofijsko, interdisciplinarno probijanje puta do novog povijesnog shvaćanja čovjeka i društva koje odbacuje svaku navlastitost moći i raščišćuje teren za autentično ljudsko djelovanje, obilježeno humanošću, suverennošću i kreativnošću. Time se tek moglo dovesti pod povećalo sve ono što je u godinama staljinističke jednolikosti bilo povjereno apstraktnoj budućnosti, među ostalim i žensko pitanje. Neupitno je da je feminizam u Jugoslaviji opstojao onoliko dugo koliko i sama država, no tek je u njezinim poznijim desetljećima polako prestajao biti podređen klasnoj problematici. Do tada se posebnost ženskog pitanja često smatrala buržoaskom i kratkovidnom, no, ako nas je Despot išta naučila, onda je to da ono opće, koliko god i bilo nadvijeno nad pojedinačnim, ostaje potpuno nesuvislo ako nije njime fundirano.⁵⁰

⁴⁹ Ibid., p. 115.

⁵⁰ Zahvaljujem Ankici Čakardić i Ivani Skuhala Karasman na strpljenju i sugestijama uz raniju verziju rada.

From the Emancipation of Women to the Emancipation of All: Notes on Marxism and Feminism in Yugoslavia

Summary

The article explores the intersection of Marxism and feminism in the philosophy of Blaženka Despot (1930 – 2001). Starting with a brief journey through the intellectual history of Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the paper moves on to a consideration of feminism in Yugoslavia, which is positioned differently towards the state than is the case with its Western counterpart. Therefore, the woman question, whilst being open to other theoretical currents, always represents some kind of ‘dissident alliance’ with the government. That being said, Marxism and feminism differ considerably in their subject matter: Marxism treats class struggle as the bedrock of social inequality in all its forms, while feminism focuses on the question of sex. However, these two seemingly irreconcilable streams of emancipation merge once more in the Marxist feminist theory of Blaženka Despot. The final part of this article examines the convergence of class conflict and female emancipation, which, for Despot, is rooted in Hegel’s philosophy of freedom.

Key words: Marxism, feminism, universal, particular, labour, theory of reflection, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Blaženka Despot

